

С. БУЛГАКОВ ПРО РЕЛІГІЮ ПРОГРЕСУ К. МАРКСА

Проаналізовано ставлення С. Булгакова до філософського спадку К. Маркса та класичного марксизму. Виявлена специфіка розуміння С. Булгаковим марксизму як квазірелігійної системи.

Ключові слова: марксизм, постмарксизм, псевдорелігія, фейєрбахіанство, християнство, месія, соціалізм, людинобожжя.

Проанализированно отношение С. Булгакова к философскому наследию К. Маркса и классического марксизма. Раскрыта специфика понимания С. Булгаковым марксизма как квазирелигиозной системы.

Ключевые слова: марксизм, постмарксизм, псевдорелигия, фейербахизм, христианство, мессия, социализм, человекобожие.

Analysed attitude of С. Булгакова toward the philosophical legacy of К. Маркса and classic marxism. The specific of understanding of С. Булгаковым is exposed marxism as pseudo religious system.

Key words: marxism, post marxism, pseudo religion, Feuerbach philosophy, Christianize, messiah, socialism, Godman.

Філософія Сергія Миколайовича Булгакова нині досить активно вивчається в багатьох країнах. Проте є багато її аспектів, що понині є маловивченими та потребують детальнішого обговорення. Один з таких аспектів — ставлення Булгакова до марксизму як до складної філософської системи.

Ставлення Булгакова до марксизму вивчали багато авторів як на заході, так і на теренах сучасного СНГ. Серед найвизначніших західних учених можна назвати Антуана Аржаковські і архієпископа Роуена Вільямса. Проте вони не мають фундаментальних праць, які б висвітлювали саме цю проблему. Те ж можна сказати і про вчених з колишнього СРСР. Незважаючи на те, що на сьогоднішній день ми маємо достатню кількість наукових праць і статей, фундаментальних праць, присвячених питанню відношення Булгакова до марксизму, поки що немає. Зокрема досить непростим є питання щодо псевдорелігійного компонента, який Булгаков убачав у вченні Маркса.

Актуальність цієї теми зумовлена відсутністю фундаментальних праць з приводу цієї проблеми. Водночас, сам С. Булгаков вважав так звану «релігію прогресу» головною особливістю марксизму.

Мета статті — вивчити особисте ставлення С. Булгакова до питання псевдорелігійності у вченні Маркса.

Переходячи до розгляду основного питання, не можна не відзначити величезну роль Булгакова в становленні та розвитку російської соціалістичної думки. Ще під час навчання в семінарії він захопився ідеями марксизму та соціалізму. Власне завдяки марксизму Булгаков стає економістом, а згодом і філософом.

Багато однодумців С. Булгакова свідомо обирають простий та зрозумілий тоді шлях — шлях боротьби із системою, спрямований до повалення існуючого в Російській імперії капіталістичного ладу, спрямованого на пригнічення простого люду й усього кращого, прогресивного, що існувало на той час у суспільстві. Булгаков так само свідомо обрав інший шлях. Це був шлях легального марксиста, системного вивчення соціалістичної ідеології, намагання пристосувати логічні правильні європейські теорії для суворі та парадоксальної російської дійсності.

Через декілька років молодий Булгаков пише досить неочікувану на той час працю, присвячену марксизму та сільському господарству. У ній молодий марксист дійшов крамольного на той час висновку: класичне землеробство й ідеї Маркса малосумісні. У цій праці Булгаков зокрема стверджує, що ідеї марксистів щодо націоналізації землі та створення великих господарств стануть згубними для аграрного сектора держави. Для багатьох однодумців Булгакова була великим шоком його різка критика Маркса. Для нього ж самого знову починаються наукові пошуки. Він, як представник російських легальних марксистів, їде до Німеччини, де зустрічається з головами тогочасного соціалістичного руху. Провівши декілька бесід зі знаменитим на той час Карлом Каутським, Булгаков поступово починає розуміти сутність сучасного йому соціалістичного дискурсу. Він їхав у Німеччину для глибшого ознайомлення з доктриною марксизму і за кілька років бесід та дискусій дійшов висновку, що багато аспектів марксизму не відповідають дійсності і принаймні потребують ґрунтового доопрацювання.

Також під час перебування в Німеччині Булгаков ґрунтовно вивчає постать свого кумира — Карла Маркса. Саме ця безумовно велика людина, її досить складний життєвий і творчий шлях надихнули Булгакова на кардинальний перегляд власне марксистської ідеології.

У ті роки Булгаков пише свою невелику та досить сміливу працю «Карл Маркс як релігійний тип». У ній він досліджує колоса соціалізму в досить незвичній для того часу манері. Булгаков хотів зрозуміти психологічну мотивацію Маркса, власне, що надихало цього талановитого економіста та саркастичного і гарячкуватого «полум'яного революціонера».

У цій праці Булгаков спробував проаналізувати сутність Маркса саме як людини, а не геніального революціонера, що був вже частково канонізований у тодішніх інтелігентських колах. Булгаков уявляв Маркса як геніальну особистість, що все життя потерпала від трагічної роздвоєності. Карл Маркс, який народився в юдейській родині, ніколи не був релігійною людиною. Проте той запал, з яким він усе життя боровся із тим, що йому здавалося суспільним злом, був дуже близьким до релігійного. На думку Булгакова, саме цей дещо фанатичний характер Маркса і зумовив шалену популярність його творів, особливо в Росії, де дуже легко приживалися найрадикальніші європейські ідеї. Насправді, на думку Булгакова, марксизм подібний за своєю інтенцією до християнства, а особливо — до юдаїзму. У Маркса, так само, як і в Старому Заповіті, в центрі уваги перебуває ідея постійної боротьби добра і зла, між чистими й нечистими, «народом божим» і язичницькими народами, відтак між трудящими й експропріаторами. Ця історична боротьба має неодмінно закінчитися перемогою праведного обраного народу або «правильного» суспільного класу трудящих. Така зрештою спільна інтенція в марксизмі та в юдейській апокаліптиці. У цьому разі Булгаков свідомо виділяє ідею класової боротьби, якій у Маркса, на перший погляд, зовсім не належить центральне положення, оскільки він вважає її дуже важливою для «історичного марксизму» [2, с. 45].

Саме на критичних ідеях, які Булгаков висловив у цій праці, ґрунтується його комунікативна критика марксизму, а відтак і соціалізму як суспільного явища. Потім він далі розвиватиме ці ідеї для того, щоб зрештою вивести формулу прийнятного для себе соціалізму та марксизму.

Розпочинаючи ґрунтовну критику, а відтак і переосмислення марксизму, Булгаков у першу чергу хоче виявити філософську основу Маркса. На думку Булгакова, філософською основою для Маркса був Людвіг Фейєрбах, а не Гегель, як це прийнято було вважати. У Фейєрбаха Маркс запозичив у першу чергу його воївничий антирелігійний запал, а також філософію «людинобожжя».

У Фейєрбаха ми знаходимо дивний «переворот», який, можливо, був характерним для найрадикальніших діячів італійського Відродження: він ставить людину на місце Бога. До того ж, робить це в буквальному розумінні: для Фейєрбаха людина — це не тільки творець, який може бути подібним до Бога, людина може бути в прямому розумінні бути прирівняна до Бога. Більше того, у Фейєрбаха образ божественної людини має

замінити і витіснити образ надприродного і недоступного божества. Людина, за Фейєрбахом, схильна до створення ідеальних образів, кумирів, котрі можуть надихати і заважати самовдосконаленню людства.

Водночас Фейєрбах досить жваво виступає проти релігії як суспільного феномену. На його думку, релігія не приближує, а навпаки віддаляє людство від тих ідеалів, які вона сама ж і проповідує. Для того, щоб виправити негативні наслідки, які породжує релігія та релігійність Фейєрбах пропонував запровадити єдину істину релігію — релігію божественної людини. Тобто він пропонував замінити релігійні ідеали ідеалами суто етичними, зумовленими не вірою в Бога, а вірою в прогресивну мораль. У цілому досить емоційна, насичена філософія Л. Фейєрбаха мала багато спільного з такою ж емоційною, але саркастичнішою філософією Маркса. Булгаков навіть назвав Фейєрбаха «душею Маркса» [2, с. 148]. Новизна підходу Булгакова полягає в тому, що він спробував проаналізувати саме «душу», а не «тіло» філософії Маркса. На відміну від багатьох інших дослідників марксизму, які більше зважали на форму філософії Маркса, знаходячи багато спільного з діалектичним підходом Гегеля, Булгаков більше зважає на мотиваційну, «душевну» складову. Він вишукував психологічне підґрунтя філософії Маркса і вважав, що таким є філософія Фейєрбаха.

Орієнтація на мотиваційну складову змусила Булгакова знаходити багато паралелей між «полум'яним атеїстом» Фейєрбахом і «революціонером» Марксом. На відміну від багатьох тодішніх і нинішніх дослідників, він вважав категорично неправильним вивчати Маркса через наукоподібну, логічно вивірену філософію Гегеля. На думку Булгакова, головною в марксизмі є не діалектична логіка, а радше революційний запал. Саме тому Булгаков вважав «людинобожжя» Фейєрбаха справжньою основою марксизму, а втім і соціалізму. Більше того, Булгаков виступав різко проти будь-якого порівняння Маркса з Гегелем. Булгаков вважав, що філософія Гегеля взагалі може бути подібною до філософії Маркса виключно через свою «космічну» всеохватність, певною мірою навіть синкретичність, яка наявна в обох системах. На думку Булгакова, не коректно порівнювати діалектику Гегеля з діалектичним методом Маркса. Булгаков цілком справедливо зауважував, що Маркс значно спростив діалектичне мислення Гегеля, пристосовуючи його для своєї системи. Та головне, що не тільки форма, а й зміст гегельянства не мають, за Булгаковим, нічого спільного з марксизмом.

На відміну від гегельянства, філософія Фейєрбаха ніяк не може ідейно протиставлятися філософській системі Маркса. Маркс майже став сперечатися з послідовниками Фейєрбаха, але навпаки, багато хто з фейєрбахіанців досить прихильно і навіть некритично ставилися до філософських та економічних ідей Маркса. Булгаков згадував про рух народників, доволі чітко соціально і навіть соціалістично спрямований. Багато хто вважав і вважає досі народників попередниками марксистів. Цікаво, що ідеологічна база багатьох народників тісно пов'язувалася з ученням Фейєрбаха. Сама ідея «служіння народу», просвітницька, по суті, ідеологія, була пов'язана з альтруїстичними поглядами Фейєрбаха на людство і світову історію. Ідея служіння людині протиставлена служінню Божеству, відстороненим ідеалам, якими була просякнута дійсність у тогочасній Російській імперії, — це було в дусі філософії Фейєрбаха. Саме таке світосприйняття було характерним для великої частини тогочасної інтелігентної молоді Російської імперії.

С. Булгаков вважав, що саме народницька, фейєрбахівська ідеологія приготували російську інтелігенцію до прихильного сприйняття марксизму та соціалізму. На його думку, саме Фейєрбах «звільнив» значну частину російської інтелігенції від традиційної релігійності, а разом і від тотального нігілізму типу тургенєвського Базарова. Християнська релігійність та безсистемний нігілізм були легко замінені на таку ж пристрасну і безкомпромісну ідеологію «людинобожжя».

Характеризуючи марксизм, особливо той, який був на теренах Росії, Булгаков неодноразово використовував такі терміни, як «релігія прогресу» або «атеїстична релігія». Учення Фейєрбаха Булгаков називає «релігією «людинобожжя» [2, с. 75]. Усе це можна визначити словом «псевдорелігія», тобто філософська, соціологічна або політична система, яка формально не є релігійною системою, але, фактично, має всі ознаки останньої. Такими ознаками, у випадку з ученням Маркса, є насамперед його есхатологізм, віра в лінійний процес історичного розвитку, який обов'язково приведе до світлого комуністичного майбутнього.

Розпочинаючи свою комунікативну критику марксизму та соціалізму, С. Булгаков добре розумів його антиномічну сутність. Він свідомо пішов на конфлікт зі своїм ортодоксально марксистським оточенням, змішуючи такі, на їх погляд, несумісні та навіть діаметрально протилежні системи як марксизм і релігія. Водночас представники офіційної релігійності в Російській імперії такі, як: православні, католики, протестанти чи юдеї, також не вельми прихильно сприймали сміливі паралелі

Булгакова між ученням Маркса та Старим Заповітом, або юдейською апокаліптикою.

Як зазначалося, Булгаков пов'язував псевдорелігійність учення Маркса з його корінням, яке Булгаков вбачав у філософії людинобожжя Л. Фейєрбаха. Пізніше, вже в богословський період своєї творчості, Булгаков ще неодноразово звернеться до ідей Фейєрбаха. Проте вчення Маркса має певні ознаки псевдорелігійності не лише через вплив фейєрбахіанства. Маркс сам довів свою систему до рівня псевдорелігії.

Булгаков неодноразово називає систему Маркса «месіанським економізмом» [1, с. 23] через те, що в ній економіці відведена головна, ексклюзивна роль у процесі історичного розвитку людства. Маркс називав економіку базисом історії, над яким уже надбудовується культура з усіма своїми багаточисельними проявами, такими як політика, релігія, філософія та наука. Багато в чому економічний розвиток для Маркса і його послідовників перетворився на синонім загального прогресу людства. У такій дещо примітивній схемі може бути досить багато недоліків, які згодом намагалися усунути наступні покоління марксистів і постмарксистів.

Головною складовою псевдорелігійного універсалізму Маркса Булгаков вважав претензію того на «науковість» своєї філософії. Саме ідея поклоніння науці, науковості, як способу мислення, доповнює в Маркса ідею людинобожжя Фейєрбаха. Наука як суспільне явище, безумовно, є найвеличнішим та самодостатнім творінням генія людства. Тому поклоніння науці або науковості є значною мірою поклонінням людині як самодостатньому творцеві. Булгаков вважав «релігію прогресу» явищем абсурдним з точки зору науки як такої, а також цілком необхідним явищем з точки зору природного внутрішнього потягу людини до божественного, ідеального світу.

Наука, звичайно, не терпить ніякої релігійної, надприродної складової. Її основною функцією є розвиток знань і технологій, а обов'язковою умовою існування — можливість перевірки здобутих знань. Будь-яка догматизація наукового знання неодмінно приводить до припинення процесу наукового розвитку, без якого неможливий і прогрес.

С. Булгаков вважав схильність до «релігії прогресу» одним з найбільших недоліків сучасного йому наукового і суспільного мислення. Проте у своїй комунікативній критиці псевдорелігійної складової ідеології Маркса він вбачав не тільки недоліки. Навпаки, Булгаков вважав, що саме наявність у марксизмі таких псевдорелігійних форм, як претензія на «науковість» або

поклоніння людству в душі Фейєрбаха, робить марксизм досить людяною ідеологією. «Саме в більшовизмі знаходиться той живий початок, який може протистояти традиціоналізму, що духовно мертвіє» [2, с. 75]. Саме в цій природності псевдорелігійного універсалізму Маркса С. Булгаков убачав коріння того успіху, якого набував марксизм у тогочасному світі. Утопічність віри у світле комуністичне майбутнє, на думку Булгакова, була не слабкою, а, навпаки, сильною стороною вчення Маркса. На думку С. Булгакова, успіх псевдорелігійної ідеології марксизму свідчить, по-перше, про глибоко вкорінену в природі людини релігійність, по-друге, про необхідність соціальних змін у тогочасному суспільстві.

Відтак, у багатьох своїх працях С. Булгаков робить декілька важливих висновків. По-перше, він бачив велику спорідненість у К. Маркса та Л. Фейєрбаха, називав філософію останнього душею ідеології Маркса. По-друге, піддав критиці марксистів, які вбачали глибоку спорідненість у системах Маркса та Гегеля. На думку Булгакова, Маркс лише копіює своєрідний стиль Гегеля, проте, його вчення безкінечно далеке від гегелівського вчення. По-третє, С. Булгаков вважав більшу частину ідей Маркса запозиченими з християнської та іудейської метафізики. Але найголовнішим, на нашу думку, висновком Булгакова було те, що саме псевдорелігійність, притаманна філософії Маркса, привела до того великого успіху, який марксизм мав на початку ХХ ст. На відміну від багатьох тогочасних релігійних філософів, С. Булгаков вважав, що оптимальним варіантом подальшого співіснування марксизму та християнства буде їх взаємопроникнення. За задумом мислителя, православна церква повинна не відмежовуватися від соціалістичних ідей Маркса, а навпаки, їх абсорбувати. Злиття марксистських соціалістичних та політико-економічних ідей з ідеями християнства, на думку С. Булгакова, мало стати запорукою подальшого мирного розвитку людства.

Таким чином, Булгаков виділяв у Маркса кілька важливих псевдорелігійних ознак, а саме — його суто метафізичний есхатологізм, месіанський економізм і універсалістське та непримиренне ставлення до християнства і юдаїзму.

Щодо перспективи подальших досліджень можна сказати що, як зазначалося, ця тема зовсім не вичерпана і потребує ґрунтовнішого вивчення. На нашу думку, саме в Україні, що мала досвід життя в марксистській утопії, є можливості для вивчення та подальшого переосмислення марксизму. Для нас, як і для багатьох філософів Срібного віку, марксизм є не просто філософією, а фактором суспільного життя в минулому і сучасності.

Список літератури

1. Булгаков С. Н. На пиру богов. Pro et contra: Современные диалоги / С. Н. Булгаков // Из глубины : сб. ст. о русской революции. — М., 1990. — 508 с.
2. Булгаков С. Н. Философия хозяйства / С. Н. Булгаков. — М. : Наука, 1993. — 605 с.
3. Булгаков С. Н. Догматическое обоснование культуры / С. Н. Булгаков // Сочинения в 2-х т. Т. 2. Избранные статьи. — М. : Наука, 1993. — 412 с.

Надійшла до редколегії 25.03.2010 р.